

A védekezés retorikája. Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban a 18. század derekán

I. A kutatási feladat és a kutatási téma előzményei

A dolgozat tárgya a 18. századi unitárius polemikus irodalom szövegszervező eljárásainak feltárása és bemutatása. Olyan területről elemez kéziratban maradt szövegeket, amely nagyon kevésbé ismert a hazai kutatás számára. Az eddig nagyrészt szinte teljesen feltáratlan terület egy részének feldolgozása azért is mutatkozott ígéretesnek, mert – bár sokak szerint a 18. századi erdélyi művelődés- és irodalomtörténet összefüggései még mindig kevésbé ismertek, mint az ezt megelőző és követő időszakéi – az elmúlt időszakban történt vizsgálódások segítenek kontextusba helyezni egy ilyen irányú munka eredményeit.

A disszertáció középpontjában az unitárius polemikus irodalom áll. Ezen a területen a kolozsvári és szegedi kutatók, illetve munkaközösségek együttműködése tette lehetővé, hogy a kutatás iránya kiterjedjen a 16-17. századnál későbbi időszekokra is. Mivel az unitárius felekezet képviselői a 16. század végétől a 18. század végéig csak a legkritkább esetben nyomtatták ki műveiket, nagyon fontos előmunkálatokat kellett elvégezni ahhoz, hogy ebben a nagyrészt kéziratban maradt, elsüllyedt és feledésbe merült írásbeliségben az alapvető tájékozódás megtörténhessen.

II. Forrásfeltárás, kutatási módszerek

Nagy jelentősége van annak, hogy a romániai politikai változások utáni évtizedekben lehetővé vált a tájékozódás és tudományos kutatás annak a két erdélyi könyvtárnak a kéziratárában, amelyben ennek az írásbeliségnek a legfontosabb emlékei ránk maradtak. Az egyik a Kolozsvári Unitárius Kollégium Kézirattára, amely anyaga jelenleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában található, a másik pedig a székelykeresztúri unitárius gimnázium kéziratárának anyaga, amelynek jelenlegi őrzőhelye a marosvásárhelyi Teleki Téka (Teleki – Bolyai Könyvtár). A nagyságrendekkel nagyobb kolozsvári gyűjteményről évtizedeken át folytatott áldozatos munkával készített, helyben használható katalógust Lakó Elemér állította össze, amelynek alkalmanként javított, angol nyelvű változatát a Keserű Bálint által vezetett munkacsoport adta ki 1997-ben, míg a Teleki Téka unitárius anyagáról a könyvtár munkatársai által készített, Balázs Mihály és Földesi

Ferenc kiegészítéseivel ellátott katalógus a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékének honlapján olvasható.

Nagyon fontos fejlemény és segítség, hogy igen eredményesen halad annak a 18. század harmadában írott kéziratok egyháztörténetnek a feldolgozása, amelynek első két kötete Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István munkája, s amelynek szempontunkból különösen fontos harmadik kötetét id. Kozma Mihály, valamint Kozma János és Mihály nevéhez köthetjük. Előbb az első két kötet latin eredetije látott napvilágot, majd megjelent az első két kötet Márkus Albert által készített magyar fordítása, s előkészületben van a harmadik kötet ugyancsak általa készített magyar fordításának megjelentetése is, amelyet a munkacsoport jóvoltából használhattam. Ezek mellett támaszkodhattam a mai Magyarország területén unitárius szempontból legfontosabb gyűjtemény, az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárának katalógusaira is.

III. A dolgozat legfontosabb eredményei

Az említett munkaközösségek és a témavezető segítségével megtörtént a retorikai-poétikai elemzésre alkalmas szövegek kiválasztása. A címük vagy leírásuk alapján számba vett szöveg-korpuszok leszűkítésével körvonalazódtak azok a műfajok és kiválasztott művek, amelyek retorikai-poétikai elemzésre alkalmasnak látszóttak. A 18. századi másolatokban ránk maradt unitárius szövegek nagyon sokrétűek, a nyomtatás korlátozása azzal a következménnyel járt, hogy az egyházi élet szolgálatában álló szövegek is kéziratban terjedhettek csupán. Az így létrejött kolligátumok túlnyomó többsége így a 18. századi egyházi életben is aktuális szövegeket (teológiai traktátusok, prédikációk, káték, elmélkedések, imák, gyülekezeti énekek stb.) tartalmaz, s ezekből sikerült kimetszeni egy retorikai-poétikai elemzésre különösen alkalmas szövegalmazt.

A kiindulópontot a *Különböző vallású két gyermeknek egymás között való beszélgetések* című dialógus jelentette, hiszen ezt a szöveget már a szerző korábbi tanulmányai során feldolgozta. Ennek során elsősorban retorikai-poétikai elemzéssel próbálta valószínűsíteni, hogy ezek a dialógus megformálásában megmutatkozó pozitívumok nem függetlenek attól, hogy ennek a műfajnak sokszínű hagyománya mutatható ki az unitáriusok 16–18. századi írásbeliségében. Bár a dolgozat a retorikai-poétikai elemzést helyezte a középpontba, nem mondott le a teológiai mondandó körvonalazásáról sem. Ennek során előnyben részesítette azokat a témákat, amelyek közvetlenül is érintik a művelődéstörténeti szempontból fontos intézmények 18. századi működését. Így kapott külön alfejezetet a

katolikus és unitárius templomok és iskolák eltérő jellege. Az előbbi esetében a legalaposabban a templomi képek kultusza és imádása körül kialakult vita elemzése történt meg. Az elemzés itt arra is vállalkozott, hogy a tárgykörben kialakult magyarországi és erdélyi viták kontextusába helyezze a két fél által elmondottakat. Az iskolák működéséről kialakult vita bemutatásakor pedig sor került a sok tekintetben ellentétes nevelési eszmények és módszerek felvázolására. Az erre ráépülő retorikai elemzés során a reformációs dialógus műfajának egy olyan késői darabjaként méltattuk ezt a 18. század elején keletkezett szöveget, amely megőrzött valamit a 16. század elején kialakult pozitív sajátosságokból.

A dolgozat további fejezetei az unitárius polemikus irodalom más műfajaiban (profétikus, álmokat és látomásokat szerepeltető értekezés, hitvitázó levél) tesznek kísérletet arra, hogy bemutassák a 18. századi unitarizmus sajátos helyzetének, a korlátozások következtében nagyrészt kéziratosságba szorult, műfaj történeti szempontból is termékeny szövegeit.

Losonczi András *Vitézségünknek fegyvere* című értekezésében egy olyan mozzanat jelenik meg, amelynek nyilvánvaló világirodalmi összefüggései vannak: a reformátusból unitárussá vált szerző úgy beszél el megtérése történetét, hogy rájátszik Szent Ágoston vallomásainak talán leghíresebb fejezetére. Érzékletes látomás indokolja meg Losonczi művének befejezésében magának a szövegnek a megszületését is, s így megalapozott javaslatot lehetett tenni arra, hogy a retorikai-poétikai szempontból kiemelt alkotások közé soroljuk ezt a szakirodalomban egyáltalán nem méltatott művet. Bár az egyik legfontosabb latin forrással, Hermann Röell nagy jelentőségűnek tartott értekezésével való szembesítés nem történhetett meg, azt e nélkül is meg lehetett állapítani, hogy a munka eszmetörténeti szempontból is fontos. A hazai bibliafordítások története szempontjából is érdekes, hogy az unitárius szerző három hely magyarításában bírálatban részesíti Károli Gáspár Bibliájának szövegét. Ez egyrészt újabb adalék arra, hogy az unitáriusok saját fordításuk nem lévén úgy használták a vizsolyi Bibliát, hogy a szentháromságtan szempontjából fontos helyeket alapos revízió alá vették. Másrészt Losonczi korrekciójának megalapozottságát bizonyítja, hogy a bibliai helyek későbbi korrekciója során azok a változatok kerültek be a szövegbe, amelyeket az unitárius polemikus is javasolt.

A disszertáció a Daniel István és az idősebb Kozma Mihály között lezajlott viták elemzésével folytatódik. Daniel ellenkező előjelű megtérése története nem csupán a korban vált nagyon ismertté, hanem a 18. századdal foglalkozó tudományos összefoglalásokban is kihagyhatatlanul szerepel. Ennek részletes bemutatására ugyanakkor korábban senki sem vállalkozott a szakirodalomban, csupán önéletrajzáról született

tanulmány. Az elemzés megerősítette ennek néhány fontos megfigyelését, ám ezeket is új megvilágításba helyezte a kontextus részletes bemutatása. Világossá vált, hogy ez a szöveg is polemikus helyzetben fogalmazódott meg, s ennek feltárása érthetőbbé tette az életút kulcsfontosságú eseményeinek apologetikus megrajzolását.

Menet közben az is nyilvánvalóvá vált, hogy Daniel vitapartnere, az idősebb Kozma Mihály a század dereka táján kulcsszerepet játszott az unitáriusok védekező stratégiájának kialakításában. Sok fontos kortárs mű (így Losonczi András szövege is) az ő másolatában maradt ránk, s jelentékeny azon másolatok száma, amelyek a kortárs európai heterodox áramlatok képviselőinek szövegeit tartalmazzák. Nem véletlen tehát, hogy éppen ő veti bele magát a református báró elleni polemikus küzdelembe, s ennek az eddigi szakirodalomban teljesen hiányzó elemzése sok új elemmel gazdagította a 18. századi Erdély vallási viszonyaira vonatkozó ismereteinket is. A középpontba természetesen az került, hogy miképpen rombolja le Kozma azt az önarcképet, amelyet Daniel önmagáról kialakított. Műveinek elemzésével azt is be lehetett mutatni, hogy nem áll meg itt, hanem legterjedelmesebb művében az *út* metafora részletes kibontásával hatásos és jól felépített szöveget hoz létre. E hosszan tartó polémia irodalmi szempontból legsikerültebb unitárius darabjának az *Útmutatót* tarthatjuk. Meg kellett ugyanakkor állapítani, hogy Kozma Daniel ellen írott későbbi művei már nem érik el ezt a színvonalat. Az elkeseredett átkozódások, az ellenfelét ért megpróbáltatások feletti káröröm olykor drasztikus, direkt megnyilvánulásai nem kedveztek az áttételesebb, irodalmiasabb megfogalmazásoknak. A teológiai mondanó elemzése során itt Szentábrahámi Lombard Mihály nagy teológiai rendszerezésére támaszkodva ki lehetett mutatni, hogy Kozma minden tekintetben azt a dogmatikai vonalat követte, amely püspökének környezetében kialakult. Itt fontos idézetekkel lehetett igazolni, hogy Kozma számára is vállalhatatlan volt az a nonadorantizmus, amelyről – amint egy fontos idézetéből kiderül – éppen Dávid Ferenc védelmében a 16. században megjelent mű alapján is tudott.

A disszertáció utolsó fejezetében a kiindulópontot azok a levelek jelentik, amelyeket pár esztendővel később ugyancsak Kozma Mihály írt az unitárius hitet elhagyó Gálfalvi Ferenchez. Mivel a szöveg több másolatban ránk maradt, amelyek közül az egyikben Kozma későbbi margináliai is olvashatók, gondolhatunk arra, hogy ez a levélváltás a későbbiekben az unitárius közegben állhatatosságra, a hit melletti kitartásra intő példázatként szerepelt. Ez a feltételezés megkövetelte az alaposabb tájékozódást mind az unitárius gyakorlatban, mind pedig abban, hogy milyen előzményei mutathatók ki ennek a műfajnak a hitviták korábbi időszakában. A Luther Mártonig visszanyúló áttekintés igyekszik kimutatni, hogy a levél

műfajának nagyon sokféle használata dokumentálható a korábbi időszak magyar irodalmában is, s hogy ennek a kontextusnak a figyelembevételével talán újszerű elemek is tetten érhetők a számba vett 18. századi unitárius levelekben.

IV. Az eredmények hasznosításának lehetőségei

Bár a dolgozat irodalmi műként tekint a feltárt szövegekre, vagyis nem kéri számon rajtuk, hogy megfelelnek -e a történeti valóságnak, irodalmi szempontú értelmezésükhöz szükség van annak a közegnek, történelmi helyzetnek a bemutatására, amelyben keletkeztek. Ezért a disszertáció élén egy olyan fejezet áll, amely kifejezetten azzal foglalkozik, hogy a történetírás újabb eredményei szerint mit tudunk ennek a közösségnek a 18. századi helyzetéről. A dolgozatban mégis a műfaj történeti tanulságok látszanak a legfontosabbaknak. Egyfelől példázhatják, hogy olykor a kényszerűség, a megkülönböztetések és korlátozások, egy közösségre kényszerített elszigeteltség is érdekes irodalmi következményekhez vezethet. Más korszakokra nézve is tanulságos lehet, hogy az ilyen típusú hagyományba történő kényszerű bezárkózás is hozzájárulhatott a tradícióknak a szokásosnál intenzívebb megőrzéséhez. Több műfaj (dialógus, levél, látomásokat szerepeltető értekezés) történetének eddig teljesen ismeretlen szakasza jelenik meg a dolgozatban. Mivel ezek korábban és később is jelen vannak a magyar irodalomban, a dolgozat hozzájárul ezek történetének alaposabb megismeréséhez. Ilyen szempontból jelentősége van annak is, hogy a Függelék mindenki számára olvasható, de tudományosan is vállalt módon először tesz közzé eddig még a szakemberek számára is nehezen hozzáférhető szövegeket. Ezek a későbbiekben a felsőoktatásban is felhasználhatók lehetnek.

V. Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk

Egy ismeretlen XVIII. századi dialógusról (In: Irodalmi, stilisztikai és ének-zenei tanulmányok. Szerk. Hangay Zoltán. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei, BTF, Bp. 1997. 11-34.)

Ariadné fonala. A mesereprodukció formái. (Művészeti nevelés kora gyermekkorban. Módszertani kaleidoszkóp, szerkesztette: Podráczky Judit, Budapest, 2013. 73-81.)

Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imádásáról, Keresztény Magvető, 2013/3. szám, 295-310.

Szemléletváltás az óvodai és iskolai nyelvi hátrány leküzdésében I. rész, Óvodai Nevelés, 2008/11. sz.

Szemléletváltás az óvodai és iskolai nyelvi hátrány leküzdésében II. rész, Óvodai Nevelés, 2009./1. sz.

On an unknown discourse – The cultural historical background of a work on religious polemics titled „The discourse of two children of different religions” (In: School and theatre in the Past and Nowadays – Az iskolai színhátság múltja és jelene. Technikai szerkesztés: Gradiato, Miskolc, 2002.)

Egy unitárius Szent Ágoston milánói kertjében. Losonczy B. András megtérése (Megjelenik a Keresztény Magvető 2014/1. számában)